

NÉMETH MARGIT

AZ AQUINCUMI THERMAE MAIORES
FUNKCIÓVÁLTÁSÁHOZ A 4. SZÁZADBAN

Az aquincumi 2–3. századi legiotáborban lévő nagy fürdő feltárásáról eddig megjelent publikációk több-kevesebb részletességgel foglalkoztak az épület alaprajzi elemzésével, átépítéseivel (1. kép), sőt azzal az általában nehezen megválaszolható kérdéssel is, hogy mi volt az épület sorsa ill. funkciója a római uralom megszűnése utáni évszázadokban.¹ Ez utóbbi kérdés városi ásatások esetében gyakran igen nehezen válaszolható meg, mert a későbbi periódusok rétegei a középkortól a legújabb korig folyamatosan be- és átépített területeken többnyire elpusztultak. A cikk a történeti topográfia szempontjából különlegesen fontos építmény 4. századi szerepével foglalkozik.

A *thermae maiores* esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy fennmaradt a 268. évi újjáépítési felirat² (2. kép), amelyből tudható, hogy az épületet a 260 évi súlyos pusztításokat okozó háború után romjaiból újjáépítve, oszlopcsarnokokkal, új bejáratokkal ellátva 268-ban adták át ismét a katonák használatába.³ Ez az újjáépítés feltehetőleg a katonai közfürdő használatának legutolsó fázisához sorolható, és nemcsak az olyan látványos munkákat foglalhatta magában, mint a feliraton is említett sérült bejáratok és *porticusok* újjáépítése, hanem pl valószínűleg, a *frigidarium* medencéjének patkóalakúvá való bővítését is.⁴ (1. kép, 24 és 25.sz.; 3. kép)

Érdeemes azonban egy másik, talán még fontosabb problémával is foglalkozni, amelyet a publikációk csak röviden érintenek. Ez az épületen a 4. században végrehajtott változtatások vizsgálata és az azok nyomán létrejött új épület rendeltetésének meghatározása, alaprajzának elemzése. Ezeknek

a változtatásoknak az elkülönítése már csak azért is lényeges, mert köztudottan az addigi legiotábor is teljesen átformálódik ebben az időben. A 4. században I. Constantinus alatt egy új táborba költözik át a *legio*, amelyet a korábbi tábor keleti oldalához emeltek egészen közel a Duna-parthoz.⁵ Ettől az időtől kezdve a fürdő többé nem a tulajdonképpeni legiotábor területére esik, hanem egy teljesen megváltozott funkciójú területre. Ezt a körülményt az épület átépítésének értelmezésekor figyelembe kell venni (4. kép, a–b). Az alábbi megfontolások alapjául a *thermae maiores* legutolsó publikációja szolgál.⁶

A 2–3. SZÁZADI LEGIOTÁBOR ÉPÜLETEI A 4. SZÁZADBAN

A korábbi legiotábor többi épületének 4. századi sorsa elsősorban elhelyezkedésén múltott, így a *praetentura* a korábbi tábornál É–D-i irányban jóval kiterjedtebb új erőd mögötti jól védett területen feküdt, amelynek védelméhez a táborfalakon kívül nyugat felől még a *principia* díszkapuja is hozzájárulhatott⁷ (4b. kép).

A *retentura* déli felében egy ÉNY–DK-i irányú falba épített földalatti vízvezetékét már a korábbi épületek romjai fölött vezettek, a két táborkaput a *porta principalis dextra*-t és a *porta decumana*-t összekötő diagonális vonalon, ugyanakkor a korábbi tábor középső részén még megfigyelhető volt az utak használata.⁸ (4b. kép)

A *praetentura* eddig ismert épületrészletei használatban voltak, de jórészt átépítésen estek keresztül. A *tribunus laticlavus* háza, az ásatási megfigyelések szerint még lakott volt.⁹ A *praetentura* északi felében lévő magtárak

¹ SCHÖNVISNER 1778; NAGY 1933; NAGY 1942. 538–542; KABA 1986; KABA 1991.

² CIL III 3525=10492; ALFÖLDI 1943; utoljára FITZ 1994. 1050, Nr. 689,2.

³ A korszakban végzett építkezésekről ld. PÓCZY 1990. 695. A *via principalis* keleti oldalán megfigyelt *porticus* maradványokról ld. KOCSIS 1982. 32, 36.; KOCSIS 1983. 37 sk.; KOCSIS 1984. 42 sk.

⁴ KABA 1991. 54.

⁵ PÓCZY–NÉMETH 1986. 400. skk.; NÉMETH In: FORSCHUNGEN 2003. 90. sk.

⁶ KABA 1991.

⁷ PÓCZY 1990. 692. skk.

⁸ PÓCZY–NÉMETH 1986. 401 sk.; NÉMETH In: FORSCHUNGEN 2003. 90. sk.

⁹ KOCSIS 1990. 712.; KOCSIS 1991. 121, 142, 153. Az épület rendeltetése a 4. sz.-ban egyelőre tisztázatlan.

(*horrea*) valószínűleg nagyobb átalakítás nélkül használatban maradtak¹⁰. Az egykori legénységi kaszárnyakat azonban átépítették vagy lebontották és fölējük új épületeket emeltek. Sajnos, a megtalált későrómai maradványok alaprajzát a leletmentő ásások területi behatároltsága miatt nem lehetett teljesen megrajzolni. Az egyik kaszárnya fölé emelt későrómai épület érdemel itt említést, amelynek sokszögletű apszisát sikerült az ásások során megfigyelni, s amely egy csarnoképület része lehetett¹¹ (4b. kép).

A THERMAE MAIORES ÁTÉPÍTÉSE A 4. SZÁZADBAN

A fürdőátépítésének eredményeként a korábbtól teljesen eltérő épület jött létre. Valamennyi korábbi medencét feltöltötték és fölējük szilárd – általában téglá vagy terrazzo – padlóburkolatot helyeztek és így új helyiségeket alakítottak ki¹² (1. kép, 11, 24, 25, 29, 30, 35. sz., ld. még 5a és 5b. kép). Sikerült egy ilyen feltöltésre helyezett téglamozaik-padló részletét bemutatva megőrizni az épület északi részében (6. kép).

Szintemelések,¹³ a *hypocaustum* rendszer javítása, átalakítása az épület több pontján ugyancsak megfigyelhető¹⁴ (1. kép, 10, 24, 29, 30, 33, 34, 35, 40, 41. sz.; 9, 10, 11. kép). A 4. században a *hypocaustum* rendszer javítása jellegzetesen épített téglából történik, és az oszlopok nem egy tömbből faragottak, mint a korábbi periódusok idejében.¹⁵ Hasonlóképpen történt ez pl a savariai későantik palota esetében is.¹⁶

A 40–41. sz. helyiségeket egy korábbi, nagyobb *tepidarium* kettéosztásával hozták létre.¹⁷ Ahol szükséges volt, a falakat is visszabontották (1. kép, 24, 25, 30. sz.) és új, téglalap alakú helyiséget alakítottak ki, mint pl. a már említett patkó alakúvá bővített 24. sz. medence vagy a mellette lévő kör alaprajzú 30. sz. *sudatorium* helyén az épület nyugati felében¹⁸ (1. kép, 29. sz.; 7. a–b. kép; 8. kép). A vele szemközti oldalon lévő, szintén *sudatorium*ként meghatározott 35. sz. helyiség¹⁹ esetében megalapozottan feltételezhetjük,

hogy az apszis eredetileg a *tepidarium* (az eddigi interpretációban egyébként hiányzó) medencéje lehetett (1. kép 35. sz.). Ez a helyiség ugyanis még Schönvisner 18. századi feltárása során került elő. Az akkor közölt alaprajzon világosan kivehető, hogy az apszis területén négyzetes téglából épített *hypocaustum* oszlopok voltak, és csak a terem nyugati, négyszögletes részén állottak azok a monolit, kerek átmérőjű oszlopok, amelyek a fürdő korábbi periódusában mindenütt egységesen kimutathatók²⁰ (12. kép). A kétféle *suspensura* későbbi javításra ill. átépítésre utal: A téglából épített pillérek mindig a később létesített vagy átépített helyiségekben jelennek meg, vagyis a 4. századi építési periódushoz köthetők.²¹ Esetünkben ez azt jelenti, hogy a helyiség keleti végében eredetileg egy medence volt, és a padlót csak később terjesztették ki az egész teremre. Az apszisban jelenleg is látható, javított mozaikpadló maradvány²² kétségtelenül e késői átépítés eredménye.

Az épület két oldalán kialakított folyosórendszer (1. kép, 31. és 38. sz.) ugyancsak a 4. századi átalakítás során jött létre. A keleti oldalon (1. kép, 38. sz.) a fölőtte lévő mai úttest ill. járda miatt régészetileg csak kisebb mértékben volt vizsgálható.²³

A 4. SZÁZADI BŐVÍTÉSEK – A NYUGATI FÜRDŐSZÁRNY, A KERTI MEDENCE ÉS AZ ÉPÜLET BEJÁRATA

A *palaestra* délnyugati sarkánál a 7. sz. helyiségbe két medencét is beleépítettek, egy félkörívű és egy négyszögletű (1. kép 6. és 8. sz.). Ettől nyugatra pedig új, néhány további fűtött helyiséget (1. kép 3, 4, 5. sz.) létesítettek, amelyeket az ásató privát fürdőként értelmezett.²⁴ Mivel ezeknek a helyiségeknek a részletei már több mint 30 évvel ezelőtt, az ott lévő Flórián Áruház gépekkel kimarkolt alapozási gödrében előkerültek,²⁵ e fürdőszárny teljes alaprajza csak közelítőleg rajzolható meg. Az átalakított 7. sz. helyiség a benne lévő medencékkel is e fürdő részét képezhette.

Az eredeti épület egyik bejárata, amint azt az ásató is megállapította, e későrómai fürdőtől délre lévő területen feltételezhető, s ugyanitt alakíthatták ki a későrómai épület bejáratát is.²⁶ (1. kép 20. sz.)

¹⁰ SZIRMAI 1984b.

¹¹ SZIRMAI–ALTMANN 1976. 235, 241; PÓCZY–ZSIDI 2003. 64, TÓTH 1994. 256. sk.

¹² KABA 1991. 17 sk, 22, 24, Abb. 48–51.

¹³ A 33, 34, 43. sz. helyiségekben 95 cm-es padlószint-emelést figyeltek meg: KABA 1991. 25. sk.

¹⁴ KABA 1991. 30, 33 f., 40. sk.

¹⁵ SZIRMAI 1984. 139 (A *thermae maiores* területén végzett feltárás).

¹⁶ Ld. TÓTH 1975. 21. kép.

¹⁷ KABA 1991. 27 sk.

¹⁸ KABA 1991. 22, 24. Ezen a helyen az épület pusztulását figyelték meg.

¹⁹ KABA 1991. 26 sk.

²⁰ SCHÖNVISNER 1778. 14 skk.; Az 1930. évi ásásokról: NAGY 1942. 540 skk. Az apszisozos termet a közvetett fűtés miatt ugyancsak *tepidarium*ként határozta meg. Az apszis fala abban az időben már nem volt meg.

²¹ Ld. fent 13, 14. j.

²² SCHÖNVISNER 1778. 2 skk.; KABA 1991. 30.

²³ KABA 1991. 25., 27.

²⁴ KABA 1991. 54. A *hypocaustum* rendszer itt téglából épített pillérekkel készült.

²⁵ SZIRMAI 1984. 136 skk., 158 skk., 6–8. kép.

²⁶ KABA 1991. 21.

A főbejáratok mind a 2–3. századi fürdő, mind a későrómai épület esetében a főutakról, tehát az egykori *via praetoria* és a *via principalis dextra* mentén húzódó porticusok felől nyílhattak, de ezek feltárása nem volt lehetséges, mindössze a porticus részleteit figyelték meg.²⁷

A kaput dél felől egy olyan támpilléres fal határolja,²⁸ amely a mellette lévő téglalapalakú helyiséggel együtt a korábbi 24. sz. hidegvizes medence fölé nyúlik, ezzel egyértelműen a fürdő utáni periódushoz sorolható. Ez a fal határolja a már említett (1. kép 31. sz.) késői folyosót is nyugat felől.²⁹ Ennek az L alakú fal által közrefogott felületbe „ültették be” azt a nagyméretű medencét, amely az épület kertjét díszítette. (1. kép 28. sz.)

A THERMAE MAIORES ÁTÉPÍTÉSÉNEK IDEJE

Az így kialakított épület átépítésének időpontját és annak pontos fázisait a teljes leletanyag vizsgálata nélkül nehéz lenne meghatározni. Az előkerült érmek túlnyomó többsége az I. Constantinus és I. Valentinianus uralkodása közötti időszakból származik.³⁰ A Valentinianus kori téglabélyegek az időszakban végzett építkezésekre ill. renoválásokra engednek következtetni. Az átépített *thermae maiores* helyiségeiben a padlóburkolatok többszöri javíthatása a helyiségek hosszú használati idejét bizonyítja.³¹ Az épületet végül is tűzvész pusztította el; a *terminus post quem* a téglabélyegek alapján Valentinianus uralkodásának ideje.³² A legkésőbbi előkerült érem I. Theodosius idejéből való.³³ Az ásatási megfigyelések és leletek alapján a fürdő új hasznosítást célzó átépítése tehát I. Constantinus alatt történhetett, de a továbbiakban is sor került építkezésekre, renoválásra, még Valentinianus uralkodásának ideje alatt is. Az egész épület – vagy legalább is egyes részei – pusztulása Valentinianus uralkodása végére, vagy inkább az azt követő időszakra tehető.

A KÉSŐANTIK PALOTA

A *thermae maiores*ből így kialakított épület túlzás nélkül későantik palotának minősíthető (5a. és 5b. kép). A nagy termék sorozata, a folyosók – amelyeken a személyzet forgalma és a helyiségek fűtése a lakók

zavarása nélkül megtörténhetett – az önálló nyugati fürdőszárny, a *porticusszal* körülvett kert, benne a nagy vízmedencével, együttesen egy monumentális építményt képeztek. Fontos része volt az épületnek az egykori hatalmas *palaestra* (1. kép 2. sz.), amely különféle reprezentációs célokra (ünnepek, gyűlések, küldöttségek fogadása stb.) éppen olyan alkalmas volt, mint a mozaikpadlóval díszített apszisos terem a kisebb fogadásokra.³⁴ (1. kép 35. sz.) A *thermae maiores* mint a legiotábor legnagyobb épülete, a maga 120×140 m alapterületével kínálta magát ezekre a célokra. Méretei azt az alapterületet is meghaladták, amely a legiotábor *praetoriuma* számára rendelkezésre állhatott. Méretéből és alaprajzi beosztásából következőleg az átépített *thermae maiores* mindenképpen a legioparancsnoknál magasabb rangú személy ill. hivatal, vagyis a legmagasabb állami reprezentáció céljára szolgáló palota lehetett.

E palota létrejött minden bizonnyal a későrómai erőd építésének a következménye. A szarmatákkal vívott háborúk I. Constantinus császár alatt új legiotábor felépítését tették szükségessé valamint a már korábban átalakított közigazgatási szervezet igényeinek megfelelő átépítéseket, ill. új topográfiai rend kialakítását. A Diocletianus uralkodása alatt létrehozott Valeria provinciát egy *praeses* és egy *dux* igazgatta. Noha a székhelyükről a rendelkezésre álló források hiányossága miatt megoszlanak a vélemények, annyi mindenképpen feltételezhető, hogy legalább a *dux* székhelye továbbra is a korábbi helytartói székhely, vagyis Aquincum maradt.³⁵

TOPOGRÁFIAI ÚJJÁRENDEZÉS A 4. SZÁZADBAN – A KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETEK FUNKCIÓVÁLTÁSA

A Hajógyár szigeti helytartói palotát már a 3. század utolsó harmadában feladták, de a budai oldalon vele szemben fekvő katonavárosi dunaparti területet még tovább használhatták a korábbi közigazgatási funkciójának megfelelően akár az új későrómai erőd megépítéséig³⁶ (14, 15, 16. kép). Ezt követően, a 4. században megépült dunaparti későrómai erőd magába foglalta ezt a területet, amely így régi szerepét már nem tölthette be. Az

²⁷ Ld. 3. jegyzet.

²⁸ KABA 1991. 23, a 28. sz. medence leírásánál.

²⁹ KABA 1991. 25, a 31. sz. helyiség leírásánál.

³⁰ KABA 1991. 59 sk. 1. század: 3 érem, 2. század (Traianus): 2 érem, 3. század: 11 érem, ebből 8 db. 268 utáni, 4. század: 35 érem, ebből Constantinus-dinasztia 22 db., Valentinianus-dinasztia 11 db. A legkésőbbi érem: I. Theodosius.

³¹ KABA 1991. 30, pl. a 11, 24, 25, 29, 33, 35. sz. helyiségek

³² KABA 1991. 24., 61.

³³ Ld. fent a 28 j. és KABA 1991. 60.

³⁴ A magán- és középület megkülönböztetéséhez ld. ELLIS 1985 alaprajzi elemzését.

³⁵ *Pannonia* provincia átszervezésének problematikájához ld.: FITZ 1993–1994. 1180 sk., 1184, 1185. Feltételezhető, hogy a *dux* székhelye továbbra is Aquincum maradt, a *praeses* székhelyétől Diocletianus uralkodása alatt Aquincumon és Sopianaeen kívül FITZ 1993–1994, 1181 szerint Gorsium is szóba jöhet, ez utóbbi két hely mellett reprezentatív építkezéseik és pénzforgalmuk szól, de közvetlen epigráfiai vagy egyéb bizonyíték nem áll rendelkezésre erre vonatkozóan.

³⁶ NÉMETH In: FORSCHUNGEN 2003. 61 sk., 91.

új későrómai legiotábor, amely a civil lakosság egy részének is menedéket nyújtott, túl szűk volt ahhoz, hogy védett helyet biztosítson egy ilyen méretű palota és további reprezentációs épületek számára. A korábbi *canabae* e részének funkcióváltására tehát legkésőbb éppen a későrómai erőd megépültekor kerülhetett sor. Az új közigazgatási negyed a későrómai erőd mögötti biztonságos területen, a korábbi legiotábor védett centrális részében, az egykori *praetenturában*, a *via praetoria* mentén helyezkedett el, (16. kép) amint ezt nemcsak az egykori fürdőépület, hanem további, az egykori kaszárnyák lebontott falai fölé épült középületek maradványai bizonyítják.

Korábbi fürdők ilyenféle állami, reprezentációs felhasználása nem egyedülálló a 4. században. Így pl. a trieri Kaiserthermen esett át hasonló átépítésen a 4. században, amelynek eredményeképpen egy saját fürdővel kiegészített palota jött létre.³⁷

A helytartói székhelyeken szükséges volt a hasonló luxusépületek létesítése, nemcsak a helytartó részére, hanem azért is, hogy a provinciában tett császárlátogatások alkalmával az uralkodónak és kíséretének méltó elhelyezést nyújthassanak. Többnyire a *praetorium*, vagyis a helytartói palota volt e célra a leginkább alkalmas.³⁸ A későrómai időkben gyakran már meglévő épületek, köztük fürdők átépítésével hoztak létre ilyen palotákat. Ez történt pl. a savariai *aula palatina* esetében is, ahol egy korábbi épületet

alakították át és egészítettek ki egy fürdőszárnnyal a *praeses* palotája számára.³⁹ A carnuntumi ún. Palastruine késői építési periódusában úgyszintén egy reprezentációs célú palotát alakítottak ki.⁴⁰ Regensburgban a legiotábor fürdőjét luxusépületté alakították át; a Korrnmarkton feltárt maradványok azonban csak kis részét képezik az együttesnek.⁴¹ A sűrű középkori és újkori beépítettség miatt nem lehetett az egész épületet feltárni.

Az épület funkciója – topográfiai helyzete, alaprajzi szerkezete és építészeti kialakítása alapján ítélve – minden bizonnyal a későantik kormányzáshoz kapcsolódhatott. Aquincum esetében a katonai közigazgatás igényelhetett a legkésőbbi időkben is ilyen reprezentatív és monumentális palotát, amelyet még közel a római uralom legvégéig használhatott. Erre a célra az átépített *thermae maiores* kiválóan alkalmas volt. A téglabélyegek, az éremforgalom,⁴² nemkülönben a padlóburkolatok javítgatásai azt bizonyítják, hogy az épület mint a *dux* palotája, majdnem egy évszázadig szolgálhatott *Valeria* provincia katonai vezetőjének székhelyül.⁴³ A palota nem egyedül állt, hanem más közeli reprezentációs épületekkel együtt alkotta a közigazgatási negyedet.⁴⁴ (16. kép) Ezekhez tartozhatott a korábbi legénységi kaszárnyák fölé emelt apszisos csarnoképület is. A környéken ezeken felül még egyéb maradványok is előkerültek, amelyek hasonló jellegű épületekre utalnak.⁴⁵

³⁷ KRÜGER–KRENCKER 1929. 151–173; BRÜHL 1975–1990. Bd. II 72., Anm. 82., 74 sk. Anm. 106–112. A fürdőépület rendeltetése az átépítést követően vitatott, de többek között felvetették, hogy a császári család ott időző tagjainak szolgálhatott lakóhelyül.

³⁸ HAENSCH 1997; BRÜHL 1975–1990. *passim*, ld. még lent a 44. jegyzetet; TÓTH 1973. 130 skk.

³⁹ TÓTH 1973; TÓTH 1975. A fürdőszárnnyról ld. TÓTH 1975. 40, 44.

⁴⁰ STIGLITZ–KANDLER–JOBST 1977. 610.

⁴¹ DIETZ–OSTERHAUS 1979. 202–204, 216.

⁴² Ld. fent 30. jegyzet.

⁴³ NÉMETH In: FORSCHUNGEN 2003. 61 sk., 91.

⁴⁴ A közigazgatási negyedhez ld. TÓTH 1973. 130.; HAENSCH 1997. 377 skk., BRÜHL 1975–1990. Bd. T, 21, 63; Bd. TT 73 skk., 203 sk.

⁴⁵ SZIRMAI 1976.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDI 1943 ALFÖLDI, András: Aquincumi adalék a Kr. u. 268. év történetéhez. *BudRég* 13. (1943), p. 33–43.
- BAKKER 1984 BAKKER, Lothar: Zur Topographie der Provinzhauptstadt Augusta Vindelicum. In: *Geschichte der Stadt Augsburg von der Römerzeit bis zur Gegenwart* (Hrsg. G. Gottlieb u.a.). Stuttgart, 1984.
- BRÜHL 1975–1990 BRÜHL, Carlrichard: Palatium und Civitas. In: *Studien zur Profantopographie spätantiker Civitates vom 3. bis zum 13. Jahrhundert Bd. 1. Gallien. Köln–Wien, 1975.; Bd. 2. Belgica I, beide Germanien und Raetia II. Köln–Wien, 1990.*
- DIETZ–OSTERHAUS 1979 DIETZ, K. – OSTERHAUS, U. – RIECKHOFF–PAULI, S. – SPINDLER, K.: *Regensburg zur Römerzeit*. Regensburg, 1979.
- ELLIS 1985 ELLIS, S.: The “Palace of the Dux” at Apollonia and related Houses. In: *Cyrenaica in Antiquity* (Barker, G., Lloyd, J., Reynolds, J., eds.) BAR IS 236. Oxford, 1985. p. 15–25.
- FITZ 1993–1995 FITZ, Jenő, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV. Bp., 1993–1995.*
- FORSCHUNGEN 2003 *Forschungen in Aquincum 1969–2002. Aquincum Nostrum II/2. (red. P. Zsidi) Bp., 2003.*
- HAENSCH 1997 HAENSCH, Rudolf: *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit. Kölner Forschungen 7 (Mainz 1997)*
- KABA 1986 KABA, Melinda: Die „Thermae maiores“ in Aquincum. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1984. Stuttgart, 1986. p. 336–340.*
- KABA 1991 KABA, Melinda: *Thermae maiores legionis II adiutricis. MHB 7. Bp., 1991.*
- KOCSIS 1982 Kocsis László: *RégFüz* 35. 1982,
- KOCSIS 1983 Kocsis László *RégFüz* 36; 1983, 37.;
- KOCSIS 1984 Kocsis László *RégFüz* 37, 1984, 42 sk.
- KOCSIS 1990 KOCSIS, László: Zur Periodisierung des Hauses des tribunus laticlavus im Legionslager von Aquincum. In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum Wien, 1990. p. 709–714.*
- KOCSIS 1991 (KOCSIS, László et al) *A tribunus laticlavusok háza az aquincumi 2–3. sz.-i legiotáborban (Előzetes jelentés). BudRég* 28. (1991), p. 117–197.
- KRENCKER–KRÜGER 1929 KRENCKER, Daniel – KRÜGER, Emil: *Die Trierer Kaiserthermen. Augsburg, 1929*
- NAGY 1933 NAGY, Lajos: *A második segédlégio nagyobbik fürdőjének maradványai a Flórián-téren – Rudera thermarum maiorum in castris legionis II adiutricis reperta. Bp., 1933.*
- NAGY 1942 NAGY, Lajos, *Aquincum katonai fürdői. In: Budapest története 1. Budapest az ókorban. Bp., 1942. p. 537–544.*
- NÉMETH 1991 NÉMETH, Margit: *Aquincum. Feltárások az 1981–1988 közötti időszakban. BudRég* 28. (1991), p. 91–105.
- PÓCZY 1990 PÓCZY, Klára: Zur Baugeschichte des Legionslagers von Aquincum zwischen 269–320. In: *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. RLÖ* 36. Wien, 1990. p. 689–702.

- PÓCZY-NÉMETH 1986 PÓCZY, Klára - NÉMETH, Margit et al: Das Legionslager von Aquincum. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms 3. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983. Stuttgart, 1986. p. 398-403.
- SCHÖNVISNER 1778 SCHÖNVISNER, Stephanus: De ruderibus laconici caldariiue Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCCLXXVIII repertis partim nondum vulgatis liber unicus. Budaë, 1778.
- STIGLITZ-KANDLER-JOBST 1977 STIGLITZ, H. - KANDLER, M. - JOBST, W.: Carnuntum. In: ANRW II/6. (1977), p. 583-730
- SZIRMAI 1984a SZIRMAI Krisztina: Az aquincumi 2-3. sz.-i legióstábor praetenturája. BudRég 25. (1984), p. 135-179.
- SZIRMAI 1984b Szirmai Krisztina: Régészeti Füzetek 37, 1984
- SZIRMAI-ALTMANN 1976 SZIRMAI, Krisztina - ALTMANN Julianna: Előzetes jelentés a ferencesek temploma és a via praetoriától északra húzódó római kori épületmaradványok régészeti kutatásáról. BudRég 24. (1976), p. 233-240, 241
- TÓTH 1973 TÓTH, Endre: Late antique imperial palace in Savaria (The question of the so-called Quirinus basilica). ActaArchHung 25. (1973), p. 117-137.
- TÓTH 1975 TÓTH, Endre: A savariai császári palota építéstörténetéhez. ArchÉrt 102. (1975), p. 25-44, 45.
- TÓTH 1994 TÓTH, Endre, Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnisse. In: Das Christentum im Bayerischen Raum. (ed. Boshof, E., Wolff, H.) Köln-Wien, 1994. p. 256-257.

ZUR FUNKTION DER THERMAE MAIORES VON AQUINCUM IM 4. JAHRHUNDERT

Der Aufsatz behandelt die Rolle der großen Thermen¹ (*thermae maiores*) im Legionslager von Aquincum im 4. Jahrhundert. Gemeint sind die Änderungen, die im 4. Jahrhundert an dem Gebäude durchgeführt wurden sowie die Bestimmung der weiteren Funktion des erneuerten Gebäudes (Abb. 1; Abb. 5 a–b). Im 4. Jahrhundert, vermutlich unter *Constantinus I.*, zieht die Legion in ein neues Lager um, das man an der östlichen Seite des bisherigen, direkt an der Donau, errichtet hatte. Von da an befinden sich die *thermae maiores* nicht mehr innerhalb des eigentlichen Legionslagers, sondern außerhalb in einem Bereich mit veränderter Funktion^{7–11} (Abb. 3–4).

Aus der Neubauinschrift aus dem Jahre 268 (Abb. 2) erfahren wir, daß das Gebäude, nachdem es im Krieg des Jahres 260 verwüstet worden war, aus den Trümmern wiedererrichtet und, mit neuen Eingangstoren und Kollonnaden versehen, den Legionssoldaten übergeben wurde (2–3). Mit dieser Wiederherstellung, fassen wir wahrscheinlich die letzte Nutzungsphase als öffentliches Militärbad.⁴

Im Zuge der spätromischen Umbauten der *thermae maiores* entstand ein völlig anders strukturierter Bau (Abb. 5.a–5.b). Alle früheren Becken wurden aufgefüllt und neue Räume gestaltet mit soliden Böden, vorwiegend Ziegeln oder Terrazzo¹² (Abb. 1, Nr. 11, 24, 25, 29, 30, 35; Abb. 3; vgl. Abb. 5.a–5.b). Bodenniveau-Erhöhungen (13) und die Ausbesserung bzw. der Umbau von Hypocaust-Einrichtungen¹⁴ sind in mehreren Räumen des Gebäudes zu beobachten (Abb. 1, Nr. 10, 24, 29, 30, 33, 34, 35, 40, 41; Abb. 9, 10, 11). Die Verbesserungen der Hypocaust-Anlagen wurden charakteristisch für diese Zeit mit quadratischen Ziegelpfeilern und nicht mit den früheren Bauperioden angehörenden, monolithen runden Steinsäulen ausgeführt.¹⁵ Ähnliches geschah z. B. auch im spätantiken Palast in Savaria.¹⁶ Die Räume Nr. 40–41 sind durch die Zweiteilung eines früheren größeren Tepidarium-Raumes entstanden.¹⁷ Wo es nötig war, wurden Mauern teilweise abgerissen (Abb. 1, Nr. 24, 25, 30) und darüber neue rechteckige Räume errichtet¹⁸ (Abb. 1, Nr. 29; Abb. 7.a–b; Abb. 8). Bei Raum Nr. 35, der bisher als *sudatorium* interpretiert wurde¹⁹, kann man begründet daran denken, daß sich hier ursprünglich das (in der bisherigen Interpretation fehlende) Becken des Tepidariums befand. Bei der Freilegung im 18. Jahrhundert hat Schönvisner im östlichen Apsidenteil einen Mosaikboden und darunter im Hypocaust aus Ziegeln gebaute Pfeiler dokumentiert,

während im westlichen Teil des Raumes aus Stein gehauene monolithe Säulen – wie für die früheren Bauperioden der Thermen überall nachweisbar – den Boden trugen²⁰ (Abb. 12). Die Ziegelpfeiler sind mit der Bauperiode des 4. Jhs. zu verbinden²¹, also in der Apside, am östlichen Ende des Raumes, war ursprünglich ein Becken, und erst später hat man den durchlaufenden Boden auf den ganzen Raum ausgedehnt. Im Apsidenteil erhaltene und später ausgebesserte Mosaikbodenreste gehörten zweifellos zur spätantiken Umbauperiode²². Lange Korridore an den beiden Seiten des Gebäudes gehören ebenfalls in diesen spätromischen Kontext²³ (Abb. 1, Nr. 31 u. 38). An der östlichen Seite konnten sie wegen der darüberliegenden modernen Fahrbahn und dem Bürgersteig jedoch nur in beschränktem Maße erforscht werden (Abb. 1, Nr. 38).

Im Raum Nr. 7, bei der SW-Ecke der *palaestra*, hat man im 4. Jh. zwei Kaltwasserbecken eingebaut, ein quadratisches und ein halbkreisförmiges (Abb. 1, Nr. 6 u. 8). Westlich dieses Raumes entstanden drei weitere beheizte Räume und ein Apsis, vermutlich Warmwasserbecken²⁴ (Abb. 1, Nr. 3–5, Abb. 13). Der Komplex wurde von der Ausgräberin als spätromisches Privatbad gedeutet.²⁵

Ein Eingangstor des 4. Jhs. läßt sich in diesem Bereich lokalisieren²⁶ (Abb. 1, Nr. 20). Die Haupttore der eigentlichen Thermen und ebenso der spätromischen Anlage dürfen dagegen im Bereich der *porticus* entlang der Hauptstraßen (*via praetoria*, *via principalis dextra*) vermutet werden; ihre Freilegung war aber nicht möglich, lediglich Teile der *porticus* wurden beobachtet.²⁷ Der Eingang südlich des Privatbades wird im Süden durch eine Stützpfilermauer begrenzt²⁸ (Abb. 1, Nr. 20). Diese Mauer grenzt auch den NS-Korridor (Abb. 1, Nr. 31) von Westen her ab.²⁹ Im L-förmigen Winkel dieser Mauer liegt ein großes Wasserbecken, das den Garten des spätromischen Gebäudes schmückte (Abb. 1, Nr. 28).

Der genaue Zeitpunkt der spätromischen Baumaßnahmen im Bereich der Lagerthermen läßt sich ohne eine ausführliche Analyse des gesamten Fundmaterials kaum ermitteln. Die überwiegende Mehrzahl der Fundmünzen stammt zumindest aus der Zeitspanne *Constantinus I* bis *Valentinianus I.*³⁰ In die Regierungszeit des letzteren gehören überdies mehrere Ziegelstempel. Die mehrmaligen Ausbesserungen der Bodenbeläge zeugen jedenfalls für eine längere Nutzungsdauer des Baukomplexes.³¹ Das Gebäude wurde schließlich durch einen

Feuerbrand zerstört; in diesem Zusammenhang sind die Ziegelstempel aus der Zeit des *Valentinianus* als *terminus post quem* zu werten³². Die jüngste Fundmünze stammt allerdings aus der Zeit des *Theodosius I.*³³ Der Umbau und die Umnutzung der *thermae maiores* scheint wohl unter Kaiser *Constantinus I.* erfolgt zu sein, wobei es auch später noch zu weitere Bautätigkeit bzw. Renovierungen bis in die Jahre des *Valentinianus* gekommen ist. Die Zerstörung der Gesamtanlage oder von Teilbereichen dürfte am Ende oder nach dessen Regierungszeit anzunehmen sein.

Das in den *thermae maiores* neu entstandene Gebäude kann mit Sicherheit als spätantiker Palast bezeichnet werden (*Abb. 5.a und 5.b*). Die Abfolge großer Säle, die Korridore – in denen der Dienstbotenverkehr ohne Störung der Bewohner verlief und die Beheizung der Räume erfolgte – der separate westliche Badeflügel und der von *porticus* umgebene Garten mit dem großen Wasserbecken, bildeten ein monumentales Bauwerk. Ein wichtiger Teil des Gebäudes war die ehemalige große palaestra (*Abb. 1, Nr. 2*), die für umfangreiche Repräsentationszwecke (Feierlichkeiten, Versammlungen usw.) bestens geeignet war ebenso wie der Apsidensaal mit dem Mosaikboden für kleinere Empfänge (*Abb. 1, Nr. 35*). Die *thermae maiores* als der größte Bau des Legionslagers des 2.–3. Jhs. mit ihrer Grundfläche von 120×140 m boten sich für diesen Zweck in vorzüglicher Weise an.³⁴

Die Umnutzung der alten Thermenanlage im spätrömischen Aquincum für Repräsentationszwecke steht im 4. Jh. im römischen Reich nicht isoliert da. So wurden z.B. in Trier die Kaiserthermen ebenfalls in einen mit gesondertem Bad versehenen Palast umgestaltet.³⁷

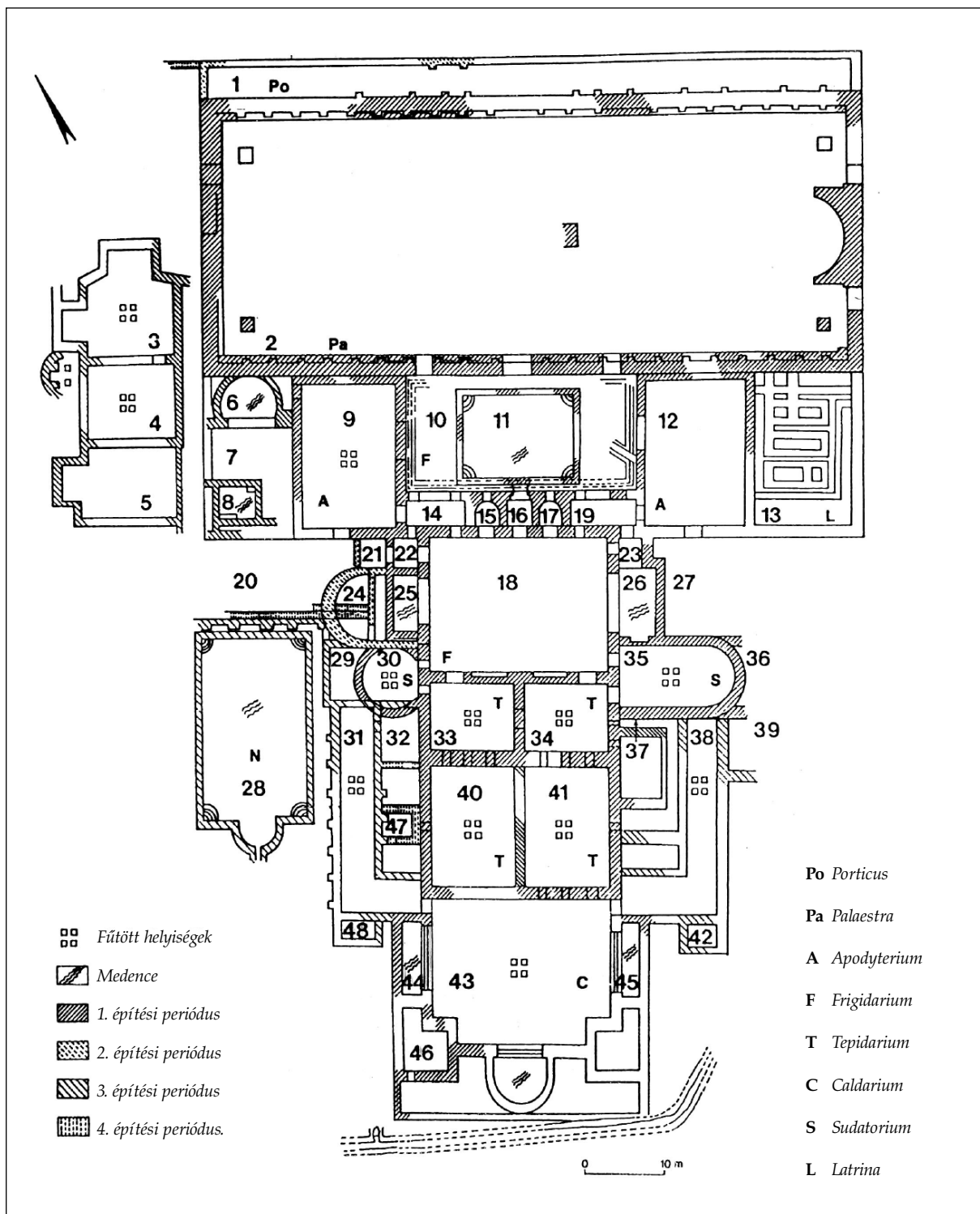
Die Entstehung dieses Palastes ist sicherlich in engem Zusammenhang mit der Errichtung der spätrömischen Festung zu sehen. Die Sarmatenkriege unter Kaiser *Constantinus I.* machten den Bau eines neuen Legionslagers erforderlich sowie verschiedene Umbauten bzw. eine topographische Neuordnung notwendig, um so den Bedürfnissen der schon früher umorganisierten Provinzverwaltung Rechnung zu tragen.³⁵

Die Statthalterresidenz auf der Hajógyári (Schiffswerft) – Insel wurde schon in dem letzten

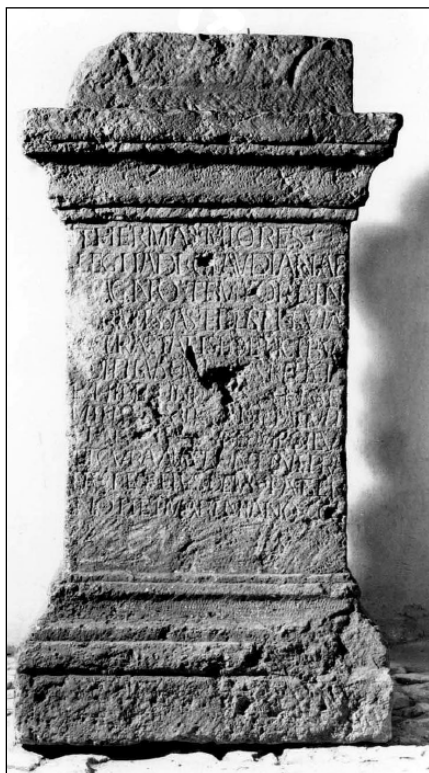
Drittel des 3. Jahrhunderts aufgegeben, aber das ihr gegenüber am rechten Donauufer gelegene Viertel der *canabae* dürfte gemäß seiner früheren Verwaltungsfunktion weiter genutzt worden sein, eventuell sogar bis zum Bau der spätrömischen Festung (*Abb. 14, 15, 16*). Daß das neue Verwaltungsviertel in dem sicheren Gelände hinter der neuen Festung, und zwar im geschützten, zentralen Teil des älteren Legionslagers, nämlich in der ehemaligen *praetentura*, lag,³⁶ darauf deuten nicht nur die umgebauten Reste der früheren Thermen hin, sondern auch andere, über den abgerissenen Mauern der Kasernen errichtete öffentliche Gebäude.

Von der Größe und Struktur her muß das Gebäude auf jeden Fall für eine Amtsperson mit höherem Rang als dem eines Legionskommandeurs bestimmt gewesen sein, und hatte also wohl höchster Staatsrepräsentation zu dienen. Die umgebauten *thermae maiores* waren dafür vorzüglich geeignet. Nach Ausweis der Ziegelstempel, der Münzen⁴² wie auch der Ausbesserungen der Fußböden scheint die Anlage gut ein Jahrhundert lang als Sitz des *dux* der Provinz *Valeria* gedient zu haben.⁴³ Das Gebäude stand nicht für sich alleine, sondern bildete mit den anderen Repräsentationsbauten in der direkten Nachbarschaft ein eigenes Verwaltungsviertel.⁴⁴ Mit zu diesen Anlagen könnte die über einer früheren Mannschaftsbaracke errichtete Apsidenhalle gehören. Überdies sind in der Nähe noch andere Reste gefunden worden, die auf weitere Gebäude ähnlichen Charakters hinweisen.⁴⁵

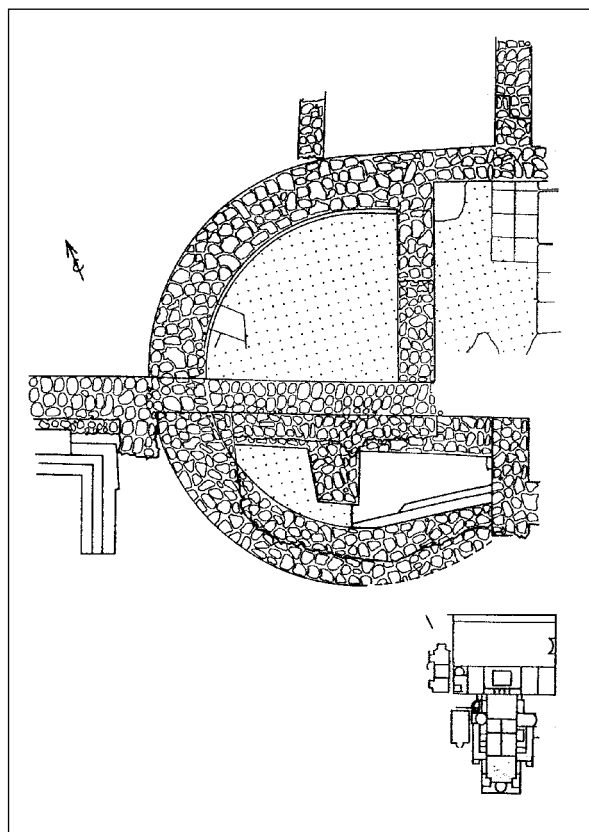
In spätrömischer Zeit hat man mehrfach solche Paläste durch Umbau schon vorhandener Bauten, u.a. von Thermenanlagen, geschaffen. So geschah es auch im Falle der *aula palatina* in Savaria.³⁹ Dort wurde ein bestehendes Gebäude für den Sitz des *praeses* umgebaut und mit einem Badeflügel versehen. In der jüngeren Bauperiode der sog. Palastrine von Carnuntum läßt sich gleichfalls ein derartiger repräsentative Palast fassen.⁴⁰ Ebenso sind in Regensburg die Thermen des Legionslagers in solch einen luxuriösen Baukörper umgestaltet worden. Die freiegelegten Reste auf dem dortigen Kornmarkt bilden allerdings nur einen kleinen Teil der gesamten Anlage.⁴¹

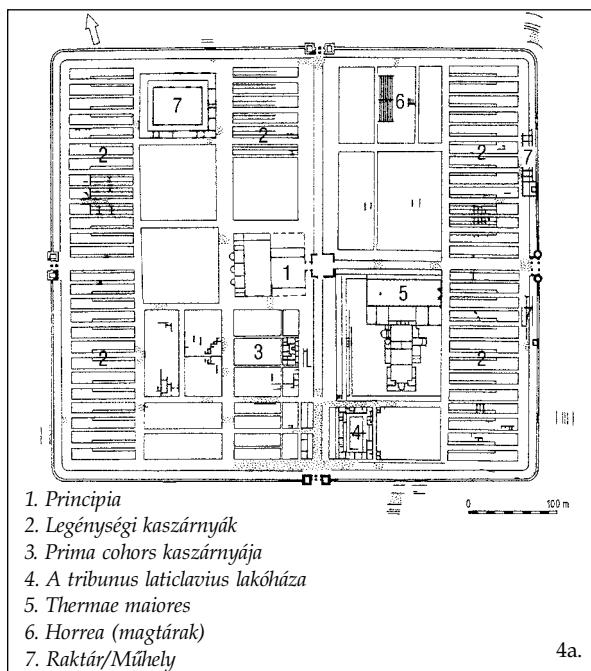
1. kép. A thermae maiores a 2.- 4. században. Összesítő alaprajz. (Kaba 1991. 2 kép nyomán)

2. kép. A thermae maiores újjáépítési felirata (Kr. u. 268).

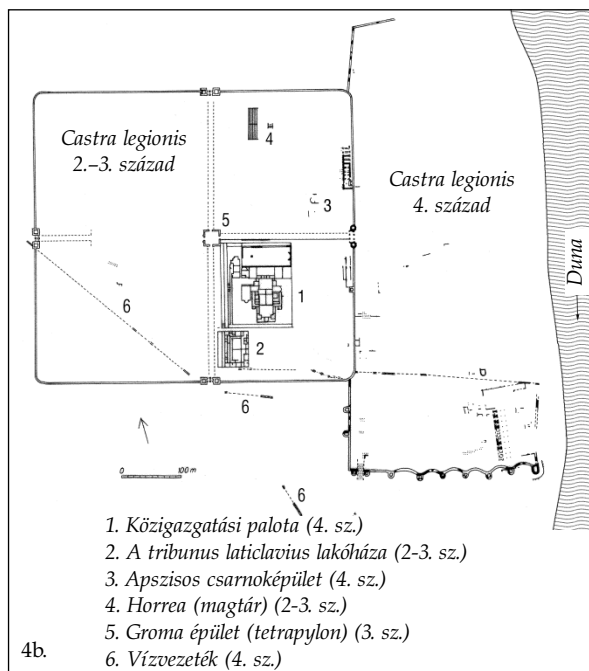
3. kép. A 24. sz. hidegvoizes medence átépítései a 3–4. században (KABA 1991. 48. kép nyomán).

1. Principia
2. Legénységi kaszárnyák
3. Prima cohors kaszárnyája
4. A tribunus laticlavius lakóháza
5. Thermae maiores
6. Horrea (magtárak)
7. Raktár/Műhely

4a.

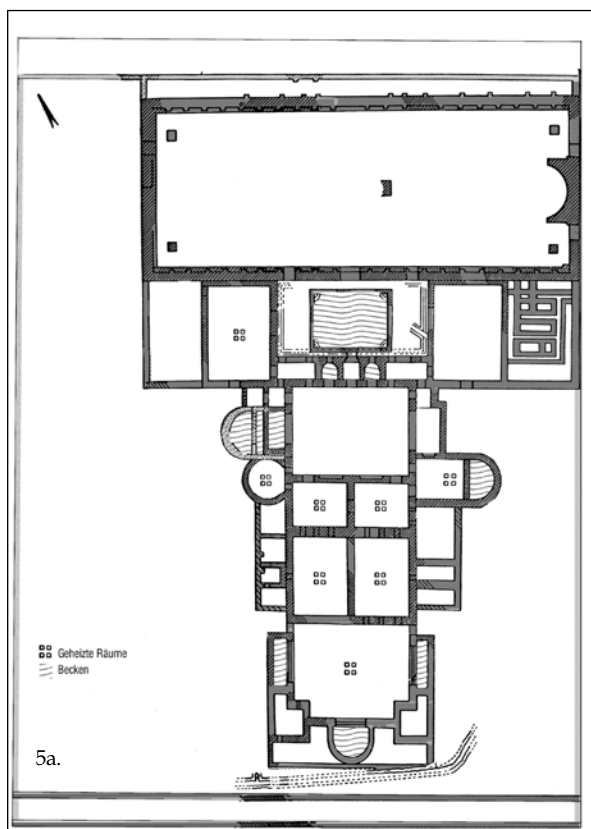
4. kép. a. Az aquincumi legiotábor a 2–3. században.

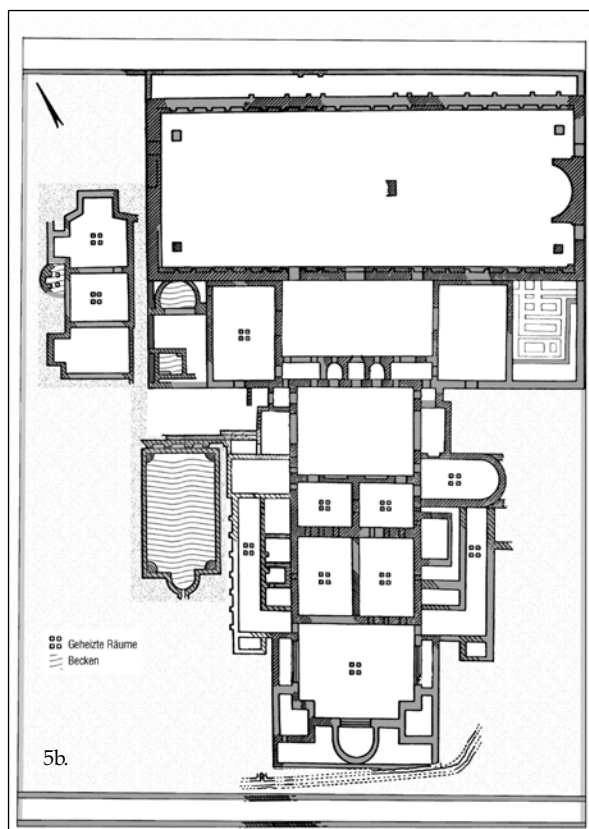
1. Közigazgatási palota (4. sz.)
2. A tribunus laticlavius lakóháza (2-3. sz.)
3. Apszisos csarnoképület (4. sz.)
4. Horrea (magtár) (2-3. sz.)
5. Groma épület (tetrapylon) (3. sz.)
6. Vízvezeték (4. sz.)

4b.

4. kép. b. Az aquincumi legiotábor a 4. században.

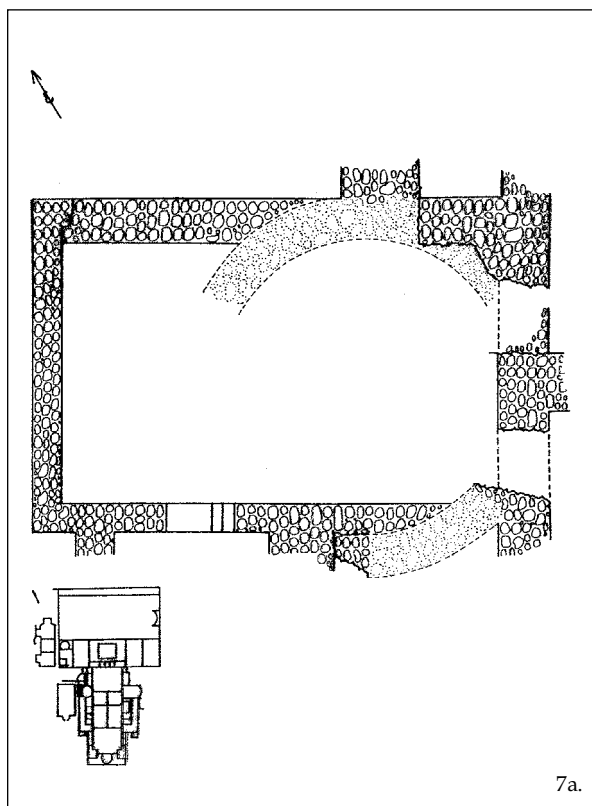
5. kép. a. A thermae maiores a 2–3. században.

5. kép. b. A thermae maiores a 4. századi átépítés után.

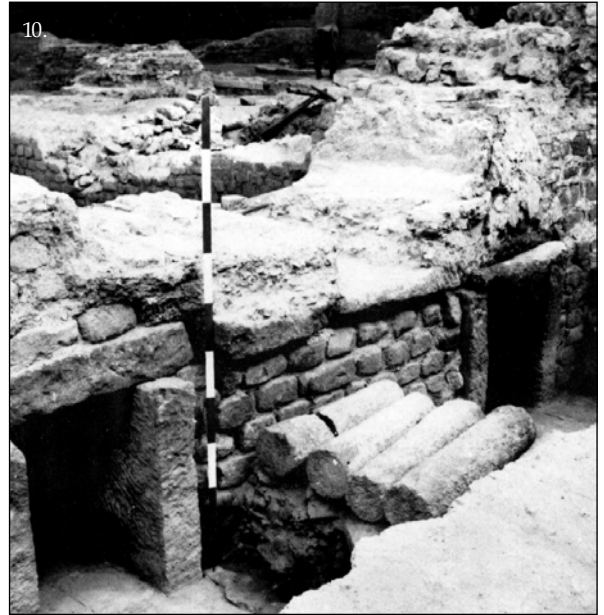
6. kép. Téglapadló a 10. számú helyiségben a feltöltött 11. számú medence fölött (4. század).

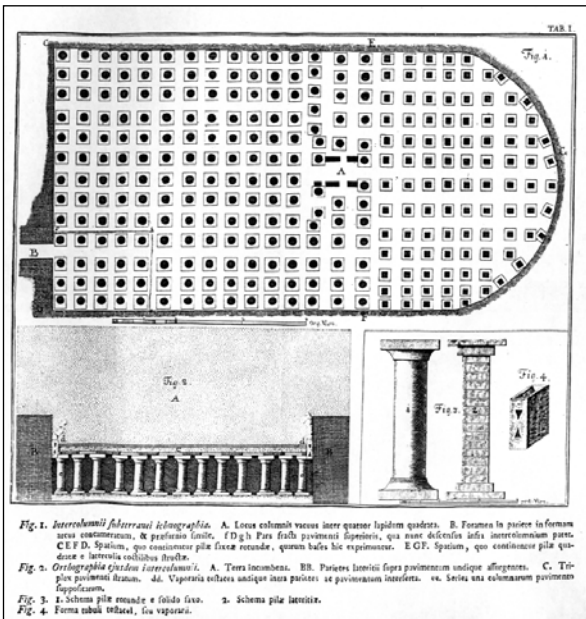
7. kép. a–b. A korábbi 30. sz. sudatorium fölött kialakított 29. sz. helyiség. (Kaba 1991. 58. kép nyomán)

8. kép. A 29. sz. helyiség téglapadlója (4. század) (Kaba 1991. 59. kép nyomán)

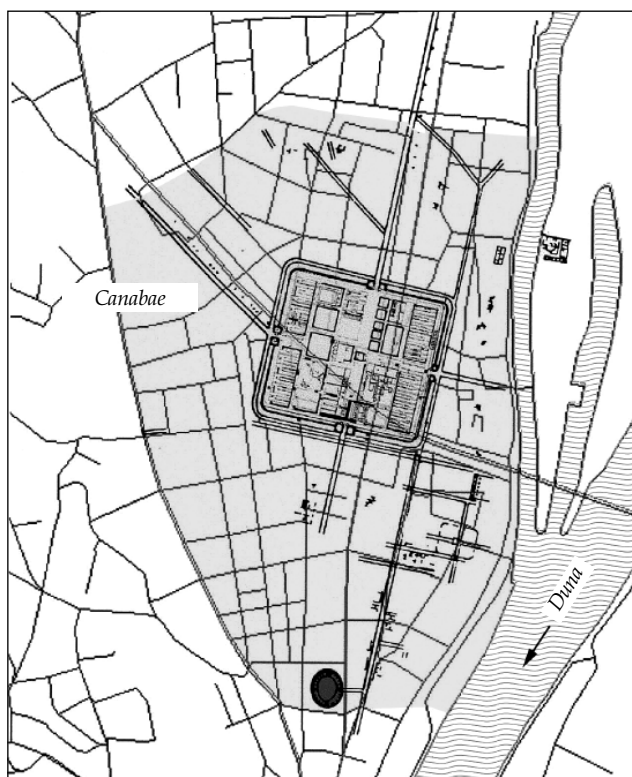
9–11. kép. A hypocaustum rendszer 4. századi átépítése a 40. és a 33. sz. helyiségekben. (Kaba 1991. 68. kép nyomán)

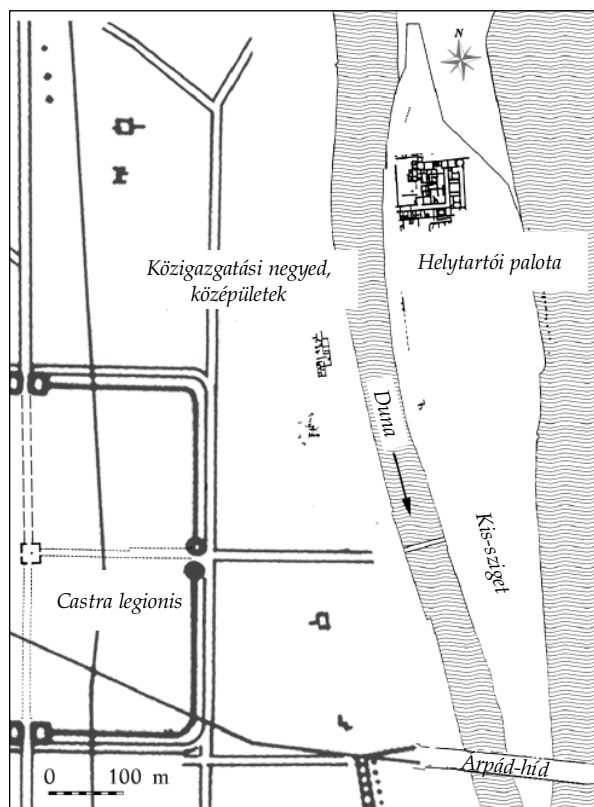
12. kép. A 35 sz. apsziszos terem 4. századi alaprajza (Schönwisner 1778. nyomán).
(A = valószínűleg lefolyó csatorna maradványa)

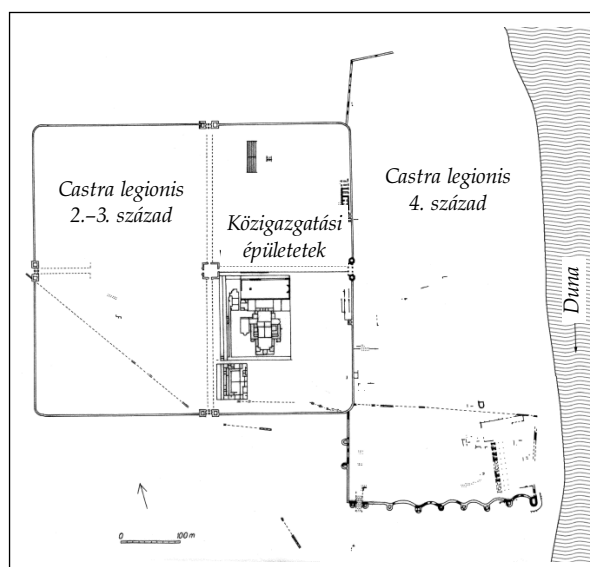
13. kép. A nyugati fürdőszárny 3., 4., 5. sz. helyiségei (4. század).
(Kaba 1991. 21. kép nyomán)

14. kép. Az aquincumi katonaváros és legiotábor a 3. században.

15. kép. A közigazgatási épületek elhelyezkedése a katonavárosban a 2-3. században.

16. kép. A közigazgatási épületek elhelyezkedése a korábbi praetentura területén a 4. században.